

TARİX, ANTROPOLOGIYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

UOT:902

QƏDİM DÖVR KÜR-ARAZ MƏDƏNİYYƏTİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Axundova Nərgiz Hacibala qızı
AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu
nargizaxundova80@gmail.com

Xülasə: Kür-Araz mədəniyyəti, Eneolit və Erkən Tunc dövrlərinə aid olan və əsasən Cənubi Qafqaz, Şərqi Anadolu, Şimali İran və Şərqi Mesopotamiya ərazilərində yayılmış arxeoloji mədəniyyətdir. Bu mədəniyyət adını Kür və Araz çaylarının hövzəsindən götürmüşdür və e.ə. IV-III minilliklərə aid edilir.

Kür-Araz mədəniyyəti müxtəlif yaşayış məskənləri, təsərrüfat və maddi-mədəni irsi ilə seçilir. Bu dövrün insanları əsasən oturaq həyat tərzini keçirir, kənd təsərrüfatı və maldarlıqla məşğul olurdular. Evlər əsasən oval, dördkünc və dairəvi formalı olub, torpaqdan və çiy kərpicdən inşa edilirdi.

Kür-Araz mədəniyyəti geniş bir coğrafi ərazini əhatə etmişdir. Bu mədəniyyətin izlərinə Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Şərqi Anadolu, Şimali İran və hətta Şərqi Mesopotamiyada rast gəlinir. Bu, həmin dövrdə intensiv mədəni əlaqələrin olduğunu göstərir. Məqalədə qədim dövr Kür-Araz mədəniyyətinin əsas cəhətləri araşdırılaraq təhlil predmetinə çevrilir.

Açar sözlər: Kür-Araz mədəniyyəti, qədim, dövr, tarix, mədəni irs

Keywords: Kur-Araz culture, ancient, period, history, cultural heritage

Ключевые слова: Кура-Аразская культура, древний, период, история, культурное наследие

Kür-Araz mədəniyyəti Cənubi Qafqazın tarixi və arxeologiyası üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mədəniyyətin təsiri sonrakı dövrlərdə formalaşan mədəni irsə də böyük təsir göstərmişdir. Kür-Araz mədəniyyəti insan cəmiyyətinin inkişafı, iqtisadi həyatın və mədəni əlaqələrin təkamülü baxımından mühüm mərhələlərdən biri hesab edilir.

Keramika məmulatları Kür-Araz mədəniyyətinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Bu mədəniyyətə aid saxsı qablar qara, qırmızı və tünd boz rənglərdə olub, sadə həndəsi naxışlarla bəzədilirdi. Bu qablar əsasən məişət və dini ayinlər üçün istifadə olunurdu.

Kür-Araz mədəniyyətinə aid ərazilərdə arxeoloji qazıntılar nəticəsində bu dövrün insanların əkinçilik və maldarlıqla məşğul olduğu müəyyən edilib. Əsasən arpa, buğda və digər taxıl növləri əkilirdi. Maldarlıq sahəsində isə qoyun, keçi, inək və at saxlanılırdı. Bundan əlavə, metal işlənməsi sahəsində də irəliləyişlər müşahidə olunmuşdur, bu da həmin dövrdə ticarət əlaqələrinin inkişaf etdiyini göstərir (1, s.45).

Erkən Tunc dövründə Azərbaycanın düzən və dağlıq bölgələrinin əksəriyyəti əkinçilik və maldarlıqla məşğul olan qəbilələr tərəfindən mənimsənilmişdir. Bu dövrdə Şimal-Şərqi Qafqaz, Cənubi Azərbaycan və Şərqi Anadolunun əsas bölgələrində vahid maddi-mədəni irsə malik olan və Kür-Araz mədəniyyəti çərçivəsində tanınan qəbilələr məskunlaşmışdır. İlk dəfə 1940-cı illərdə Kür və Araz çayları arasındakı ərazilərdə tapılan arxeoloji materiallar əsasında müəyyən edilən bu mədəniyyətin yayılma arealı olduqca genişdir. Onun abidələri eramızdan əvvəl IV minilliyin ortalarından III minilliyin sonuna qədər olan dövrü əhatə edir.

Tədqiqatçılar Kür-Araz mədəniyyətinin xronologiyası barədə müxtəlif fikirlər irəli sürüblər. Məsələn, rus alimi Boris Kuftin bu mədəniyyəti tamamilə e.ə. III minilliyə aid edib. Tarixçi Osman Həbibullayev əvvəlcə onun e.ə. III minilliyin ikinci yarısını əhatə etdiyini,

sonradan isə araşdırmalarına əsaslanaraq bütün III minilliyi əhatə etdiyini bildirib. Tədqiqatlar zamanı bu mədəniyyətin yayıldığı ərazilər geniş şəkildə tədqiq edilib və I Kültəpə, Babadərviş, Şulaveri, Amiranisqora kimi yaşayış məskənlərinin stratigrafiyasına əsasən Kür-Araz mədəniyyəti e.ə. IV-III minilliklərə aid edilib.

Bu dövrü araşdıran tarix elmləri doktoru, professor Qüdrət İsmayılzadənin fikrincə, Kür-Araz mədəniyyəti e.ə. IV minillikdə formalaşmış və Qafqazdan Aralıq dənizinin şərq sahillərinə qədər yayılmış Tunc dövrü mədəniyyətidir. Bu dövrdə cəmiyyətin sosial, iqtisadi və mədəni həyatında mühüm dəyişikliklər baş vermiş, metallurgiyanın əsası qoyulmuşdur. Rus alimləri də Kür-Araz mədəniyyətinin Kür-Araz ovalığı, Gürcüstan və Azərbaycanın tarixi əraziləri üçün xarakterik olduğunu vurğulayıblar. Bu dövr dərin dəyişikliklərlə seçilir və bütövlükdə Qafqaza aid edilir. Azərbaycanda Kür-Araz mədəniyyətinə aid abidələr geniş yayılmış və müxtəlifdir. Təkcə Şimali Azərbaycanda bu mədəniyyətə aid 100-ə yaxın abidə mövcuddur. Professor İsmayılzadənin sözlərinə görə, o, 60-a yaxın abidənin qeydə alınmasında iştirak edib və bəzi abidələrdə digər mədəniyyətlərin izlərinə də rast gəlinib. Bəzi yerlərdə mədəni təbəqənin qalınlığı 7-9 metrə çatır ki, bu da insanların burada uzun müddət məskunlaşdığını sübut edir. O bildirir ki, Kür-Araz mədəniyyəti məhz Azərbaycan torpaqlarında yaranmış və tədricən digər bölgələrə, o cümlədən Aralıq dənizinin şərq sahillərinə yayılmışdır.

Əkinçilik və maldarlığın yüksək inkişafı əhali sayının artmasına və patriarxal münasibətlərin möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur. Mal-dar qəbilələr daxilində sosial və mülki təbəqələşmə güclənmiş, hakimiyyət və mülkiyyət qəbilə başçılarının əlində cəmləşmişdir. Kür-Araz mədəniyyəti qəbilələri, eneolit dövründə tərk edilmiş bəzi yaşayış məntəqələrində məskunlaşmışdır. Naxçıvanda I Kültəpə və Ovçulartəpəsi, Qazaxda Babadərviş, Cənubi Azərbaycanda Göytəpə və Yanıqtəpə bu tip yaşayış yerlərinə misal ola bilər.

Bundan əlavə, Azərbaycanın bir çox bölgələrində yeni yaşayış məskənləri yaranmışdır. Qobustan, Mingəçevir, Füzuli rayonundakı Qaraköpəktəpə və Günəştəpə, Beyləqan rayonundakı Çardaxlıtəpə, Cəlilabad rayonundakı Mişarçay, Xaçmaz rayonundakı Qəflə təpələri, Dəvəçi rayonundakı Sərkərtəpə, Ağcabədi rayonundakı Cüttəpə, Bərdə rayonundakı Şortəpə və Ağdam rayonundakı Qarahacı bu yaşayış yerlərinə aid edilə bilər.

Kür-Araz mədəniyyətinə aid yaşayış məntəqələrinin, xüsusilə də Azərbaycandakı abidələrin memarlıq üslubu eneolit dövründə olduğu kimi dairəvi planlı evlərin tikintisi ilə səciyyələnirdi. Erkən Tunc dövründə təsərrüfatın əsas istiqaməti maldarlıq olmuşdur. Osteoloji materiallar sübut edir ki, bu dövrdə bütün ev heyvanları saxlanılırdı. Bundan başqa, Kür-Araz mədəniyyəti qəbilələrinin iri buynuzlu heyvanlardan qoşqu vasitəsi kimi istifadə etdiyi də müxtəlif faktlarla təsdiqlənmişdir (3,s.67).

Azərbaycanda süni suvarmanın yanaşı, dağlıq ərazilərdə dəmyə əkinçiliyi mühüm yer tuturdu. İlk Tunc dövrünə aid bəzi yaşayış məskənlərində tunc oraqlara rast gəlinmişdir. Belə bir oraq Azərbaycanda I Kültəpədən tapılmışdır. Azərbaycanın bir çox yaşayış yerlərində metal istehsalı ilə bağlı müxtəlif əşyalar hazırlanırdı. Erkən dövr metal sənayesinin öyrənilməsi baxımından Babadərviş yaşayış yerində aşkarlanan misəritmə kürə qalıqları böyük əhəmiyyət daşıyır.

Yarımköçəri maldarlıqla məşğul olan qəbilələr öz həyat tərzlərinə görə texnika və mədəniyyətdə baş verən yeniliklərin yayılmasına səbəb olurdular. Mübadilə getdikcə daha sistemli xarakter alırdı. Əkinçilik və maldarlıqdan əldə edilən izafi məhsul əsas mübadilə vasitəsi kimi istifadə olunurdu. Kişiyə pərəstiş oda sitayişlə əlaqələndirilirdi. Gil manqalların və sacayaqların məhsuldarlıq rəmzi kimi kişi xüsusiyyətlərini əks etdirən təsvirlərlə

hazırlanması halları məlumdur. İlk Tunc dövründə dəfn adətlərində də müəyyən dəyişikliklər baş verirdi (9, s.87).

E.ə. III minilliyin sonlarında Kür-Araz mədəniyyətinin süqutu ilə Azərbaycanın və ətraf bölgələrin tarixində yeni bir dövr başladı. Maldarlıqla məşğul olan tayfalar çevik həyat tərzini keçirir, əkinçi və maldar qohumlarından ayrılırdılar. Maldarlıq əkinçiliklə müqayisədə daha çox izafi məhsul verdiyi üçün artıq məhsul bəzi ailə və fərdlərin əlində toplanır, nəticədə nəslə zadəganların yaranmasına şərait yaranırdı. Bu dövrdə maldarlıq və əkinçiliklə yanaşı, müharibələr də insanların əsas məşğuliyyətlərindən birinə çevrildi. Şumer-Akkad mənbələri həmin müharibələr haqqında ilkin məlumatlar verir. Azərbaycanda və ona bitişik ərazilərdə yaşamış tayfalar barədə ilk yazılı mənbələr e.ə. XXIII əsrə aiddir və əsasən kutilər, lullubilər, hurrilər haqqında məlumat verir.

E.ə. III minilliyin ikinci yarısında Azərbaycanda ilk iri tayfa ittifaqları formalaşdı. Orta Tunc dövrünə aid arxeoloji abidələr Naxçıvan, Kür və Araz vadiləri, Urmiya hövzəsi, Qarabağ düzənliyi, Muğan, Qobustan, Abşeron və digər bölgələrdə aşkar edilmişdir. Naxçıvanda I və II Kültəpə yerlərində orta tunc dövrü qatı, Kür-Araz mədəniyyətinə aid təbəqənin üzərində yerləşir. O dövrün yaşayış evləri düzplanlı olub. Ən yaxşı tədqiq edilmiş yaşayış yerlərindən biri olan Üzərliktəpə Ağdam şəhəri yaxınlığında yerləşir və 3 hektar sahəni əhatə edir. Orta Tunc dövrünə aid Şəki rayonunda bir sıra kurqan qəbirləri öyrənilmişdir. Urmiya gölü sahilindəki Göytəpə və Naxçıvan ərazisindəki Qızılvəngdə isə həmin dövrdə daş qutularda dəfn adətinə rast gəlinmişdir. Orta Tunc dövrü iqtisadiyyatının əsasını isə əkinçilik və maldarlıq təşkil edirdi (2,s.76).

Metal əşyaların spektral analizi onların əsasən mis və mərğmüş tərkibli olduğunu göstərir. Qədim ustalar əşyaların funksiyasına uyğun olaraq, onların tərkibinə müxtəlif miqdarda mərğmüş əlavə edirdilər. Bunun səbəbi misin əriməsi üçün yüksək temperaturun tələb olunmasıdır. Lakin digər metallar (mərğmüş, qalay, nikel və s.) əlavə edildikdə, ərimə temperaturu azalır və metalın işlənməsi asanlaşır. Qədim ustalar bu biliyi mənimsədikdən sonra tuncun digər xüsusiyyətlərini də müəyyən etmişlər. Belə ki, tunc misdən daha sərtir və daha aşağı temperaturda əriyir. Eyni zamanda, çox mərğmüş qatılmış əşyaların kövrək olduğu da müəyyən olunmuşdur. Bu səbəbdən, kənd təsərrüfatı alətlərində və İlk Tunc dövrü abidələrindən tapılmış silahlarda mərğmüş qatışığının az olması məhz bu xüsusiyyətlə əlaqələndirilir.

İlk Tunc dövrünə aid abidələrdə gil qabların hazırlanmasına dair istehsal ocaqları hələ aşkar edilməmişdir. Ehtimal olunur ki, dulusçuluq emalatxanaları yaşayış yerlərindən kənarda yerləşirdi. Kür-Araz mədəniyyətinin keramika nümunələri əsasən qum qarışdırılmış yaxşı yoğrulmuş gildən hazırlanırdı. Bu mədəniyyətə aid saxsı məmulatlarında xüsusi maraq doğuran ornamentlər müşahidə olunur. Qabarıq, basma və cızma texnikası ilə işlənmiş cüt spirallar, konsentrik dairələr, romb və üçbucaqlı naxışlar, sxematik quş və heyvan təsvirləri kimi bəzək elementlərinə rast gəlinir. Zəngin ornamentlərlə bəzədilmiş qab-qacaq nümunələri Babadərviş və Yanıqtəpə yaşayış yerlərindən tapılmışdır. Babadərvişdə Kür-Araz saxsı məmulatına xas olan bütün bəzək üsullarına rast gəlinir. Yanıqtəpə qablarında isə naxışlar əsasən çərtmə texnikası ilə işlənmişdir. Digər Kür-Araz yaşayış məskənlərində olduğu kimi, burada da qabların yuxarı hissəsi və bəzən boğazı naxışlarla bəzədilirdi (6, s.89).

Kür-Araz mədəniyyətində inkişaf etmiş sənət sahələrindən biri də toxuculuq olmuşdur. Bu səbəbdən, iribuynuzlu heyvanların sümüyündən hazırlanmış və ortası deşik açılmış iy başlıqlarına hər bir Kür-Araz yaşayış yerində rast gəlinir. Dövrə aid saxsı qabların üzərində parça izləri dəfələrlə aşkar edilmişdir.

Orta Tunc dövrünə aid asimmetrik tunc baltalara Qafqazda nadir hallarda rast gəlinir. Bu cür baltalar əsasən Taliş-Muğan bölgəsində daha çox yayılmışdır. Belə baltalardan ibarət

bir dəfinə isə təsadüfən Astara rayonunun Lovain kəndində aşkar edilmişdir. Orta Tunc dövrünün keramika məmulatı əvvəlki dövrlərin saxsı qablarından fərqlənir. Bu dövrə aid qablar Kür-Araz mədəniyyətinin keramika nümunələri üçün xarakterik olan naxış və yarımkürə şəklində qulplarla bəzədilməmişdir. Həmin dövrdə də axirət dünyası ilə bağlı dini inanclar əhalinin ideologiyasında mühüm yer tuturdu və bəzən ölüyəndirəmə adətində rast gəlinirdi. Qəbirlərdə əmək alətləri, müxtəlif silahlar və bəzək əşyaları tez-tez tapılmışdır ki, bu da insanların axirət dünyasında həyatın davam etməsinə inandıqlarını göstərir.

Kiçik Qafqaz və ona bitişik bölgələr, o cümlədən Qərbi Azərbaycan ərazisində məskunlaşan qruplardan biri Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin formalaşmasını və inkişafını əks etdirir. Bu mədəniyyətin yaranması e.ə. II minilliyin ikinci yarısına təsadüf edir və e.ə. I minilliyin birinci rübündə inkişafını davam etdirmişdir. Bu dövrdə tunc emalı yüksək səviyyəyə çatmış, keramika istehsalında dulus çarxından geniş istifadə olunmuşdur. Xış əkinçiliyi inkişaf edərək, taxıl döyümündə vəl tətbiq olunmağa başlanmışdır.

Bölgənin müxtəlif yaşayış yerlərində təsərrüfat fərqləri dərinləşirdi. Dağlıq ərazilərdə məskunlaşan maldar tayfalar metal emalı sahəsində böyük ustalıq nümayiş etdirirdilər. Eyni zamanda əkinçilik, üzümçülük və şərəbçilik inkişaf edir, suvarma sistemləri qurulurdu. Bu dövrdə həm tunc emalı çiçəklənmiş, həm də dəmirin istifadəsinə başlanmışdır. Metal emalı ilə yanaşı, keramika sənətinin də yüksək inkişaf səviyyəsinə çatması bunu sübut edir. Sənətkarlıq kənd təsərrüfatından ayrılaraq müstəqil sahəyə çevrilmişdir. Bütün bu proseslər cəmiyyətdə əmlak bərabərsizliyinin daha da dərinləşməsinə səbəb olmuşdur (5,s.87).

Bu dövrə aid yaşayış məskənləri əsasən Gəncə-Qazax düzənliyində cəmlənmişdir. Buraya Qazax rayonundakı Sarıtəpə, Babadərviş, Yastıtəpə, Şomutəpə və Töyrətəpənin üst təbəqələri, Şəmkir rayonundakı Seyfəli və Bitdili yaşayış yerləri, həmçinin Xanlar rayonundakı yaşayış məskənləri daxildir. Son tunc və ilk dəmir dövrü abidələri isə Mingəçevirdə, Ağcabədi rayonundakı Üçtəpədə, Naxçıvan ərazisində I-II Kültəpə və Qızılvangdə, Daşkəsən və Gədəbəy rayonlarında isə siklop tipli yaşayış yerlərində tədqiq edilmişdir.

Ədəbiyyatda "siklop tikintiləri" adlanan qala tipli abidələrə azərbaycanlılar "qala" və ya "qalaça" deyirlər. Bu qalalar əsasən iri daşlardan, xüsusilə alt hissələrində nəhəng daşlardan istifadə edilərək, heç bir bərkidici material olmadan inşa edilirdi. Siklop tikililərinin yaxınlığında çoxsaylı kurqanlar və daşqutu tipli qəbirlər mövcuddur. Gədəbəy rayonundakı Böyükqalaçada və Daşkəsən rayonundakı Xaçbulaq yaylağında arxeoloji qazıntılar zamanı mədəni təbəqə, daş divarlar, ev qalıqları və məişət avadanlıqları aşkar edilmişdir (4,s.45).

Son tunc və ilk dəmir dövründə təsərrüfatın əsas sahəsi əkinçilik olmuşdur. Qazıntılar zamanı iri və xırdabuynuzlu heyvanların, eləcə də donuz və at sümüklərinin tapılması həmin dövrdə müxtəlif ev heyvanlarının saxlanıldığını göstərir. Həmçinin ilk dəfə olaraq tunc lövhələrlə örtülmüş taxta qalxanlar və zirehli geyimlərə rast gəlinmişdir.

İbtidai icma quruluşunun süqutu və sinifli cəmiyyətin formalaşması dövrünün ən görkəmli abidələrindən biri Tərtər rayonunun Borsunlu kəndində yerləşən böyük kurqandır. Son tunc dövrünə aid qəbirlərdə silahların çoxluğu həmin dövrdə hərbi demokratiyanın inkişafı ilə əlaqələndirilir. Dəfn abidələrindəki fərqliliklər əsasən etnik xüsusiyyətlər kimi qiymətləndirilir. Bununla belə, eyni dövrdə oxşar əşyalarla, lakin fərqli adətlərlə dəfn edilən nümunələrə də rast gəlinir. Azərbaycanın son tunc və ilk dəmir dövrü abidələri qəbilələrin mənəvi dünyagörüşünü və ideoloji baxışlarını əks etdirir.

Ədəbiyyat

1. Aşurov S.H. Naxçıvanın İlk Tunc dövrü keramikası. B., 2002;
2. Azərbaycan Tarixi (yeddi cildə), Bakı, 2007, I cild.

3. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР, Б., 1982;
4. Bəhşəliyev V.B. Nəhçivan arkeolojisi // Archaeology of Nakhchivan. I., 1997;
5. Bünyadov Z. və Yusifov Y. "Azərbaycan Tarixi", Bakı, Azərənəşr, 1994, Bakı, I cild
6. Алиев, Н.Г., Нариманов, И.Г. Культура Северного Азербайджана в эпоху позднего энеолита Н.Г. Алиев, И.Г. Нариманов. -Баку: Элм, -2001. -144 с.
7. Ахундов, Т.И. Северо-западный Азербайджан в эпохи энеолита и бронзы / Т.И. Ахундов. - Баку: Элм, -2001, - с. 11.
8. Исмайылов, Г.С. Археологическое исследование древнего поселения БабаДервиш / Г.С.Исмайылов. -Баку: Элм, -1978.- 102 с.
9. Сеидов А.Г. Памятники Куро-Аракской культуры Нахичевани, Б., 1993.

ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ ДРЕВНЕЙ КУЛЬТУРЫ КУРА-АРАЗА

Ахундова Наргиз Хаджибала кызы

Резюме

Кура-Аразская культура-археологическая культура, восходящая к эпохе энеолита и раннего бронзового века и распространенная в основном на территориях Южного Кавказа, Восточной Анатолии, Северного Ирана и Восточной Месопотамии. Эта культура получила свое название от бассейна рек Куры и Араза и возникла в X веке до нашей эры. Датируется IV–III тысячелетиями.

Куро-Аразская культура отличается многообразием поселений, экономики, материального и культурного наследия. Люди этого периода в основном вели оседлый образ жизни, занимаясь земледелием и скотоводством. Дома в основном имели овальную, квадратную и круглую форму и были построены из земли и глиняных кирпичей.

Куро-Аразская культура охватывала обширную географическую территорию. Следы этой культуры можно найти в Азербайджане, Грузии, Армении, Восточной Анатолии, Северном Иране и даже Восточной Месопотамии. Это свидетельствует об интенсивных культурных контактах в тот период. В статье рассматриваются основные аспекты древней Куро-Аразской культуры и делается ее предметом анализа.

MAIN FEATURES OF THE ANCIENT KUR-ARAZ CULTURE

Axundova Nargiz Hacibala

Summary

The Kur-Araz culture is an archaeological culture that dates back to the Eneolithic and Early Bronze Ages and was spread mainly in the territories of the South Caucasus, Eastern Anatolia, Northern Iran and Eastern Mesopotamia. This culture takes its name from the basin of the Kur and Araz rivers and is attributed to the 4th-3rd millennia BC.

The Kur-Araz culture is distinguished by its diverse settlements, economy and material and cultural heritage. The people of this period mainly led a sedentary lifestyle, engaged in agriculture and cattle breeding. The houses were mainly oval, square and circular in shape, and were built of earth and mud bricks.

The Kur-Araz culture covered a wide geographical area. Traces of this culture can be found in Azerbaijan, Georgia, Armenia, Eastern Anatolia, Northern Iran and even Eastern Mesopotamia. This indicates that there were intensive cultural ties during that period. The article examines the main aspects of the ancient Kur-Araz culture and becomes the subject of analysis.

Rəyçi: t.ü.f.d., dosent Bəxtiyar Cəlilov

Daxil nolma tarixi 13 fevral 2025-ci il